

նենայ նախորդէ—ի մ'ազդեցութեան տակ, ինչպէս որ էրկիմուս բառին մէջ ը փոխուեր է ա—ի, նախորդ ւ—ին ազդեցութեան տակ:

Հոս կը ըմբռնենք ձայնաւոր գրերու Հաւմառութիւնը: Անցնինք հիմայ ուսումնասիրութեան երկրորդ մասին, այն է՝ բաղաձայն գրերուն:

(Հարսւնիւն):

Ս. ՄԵԼԻՆՔ - ԴԱՆԻՔ ԳԸՎ
Ի Փայտի:

ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՒՆԿՈՍԵՆԸ ԼԵՐՆՆԵՑ ՄԵԼՔ

(Հարսւնիւն):

Ձ.

Վարդապետ՝ փոքր կայարան է աննշան բուֆետը (buffet), որուն կարծ ապրեւութիւն մը տուինք եւ ապա հրաւիրուեցանք դարձեալ մտնել մեր նշանաւոր կառքի ծածկին տակ, ամուր փաթթուելով Եփէնիւններու մէջ: Ցուրտն իր բովանդակ իշխանութիւնն ի գործ կը դնէր որովհետեւ դեռ 7245 ոտք բարձր էինք ծովու մակերեսու լինէն: Ասկէ վերը պիտի սկսէինք կամաց կամաց վար իջնել մեր «կաւկասեան» բարձրութենէն: Կառքի մէջ ուղեկիցներէս ոչ մէկն ոչ փափագ, ոչ ալ գրեթէ ոչ ուներ խօսելու: Խիստ ցուրտը, տեղի անլարմարութիւններն եւ մանաւանդ անքնութիւնը թմրեցուցեր էին զմեզ կատարելաւ: Այս վիճակի մէջ եւս Վերստի չափ անցեր էինք արդէն, երբ կառքը օովորակաւնէն աւելի սկսաւ ցնցել եւ արագօրէն դէպ ի վար սահչիլ: Կ'անցնէինք ռազմավերական ճանապարհին ամենահետաքրքրական մասերէն մէկը: Միւրօրէն Վերստի տեղը՝ ծանապարհը փորձած ու յարմարեցած էր հսկայական եւ կատարելապէս ուղղաձիգ ժայռի մը երեսին, եւ ահագին բարձրութենէն օձապտույտ դարձուածներով վար կ'իջնէր մինչեւ Արագձայնի եզերքը: Գիւրբին է երեւալայել թէ ինչ մեծ աշխատանք է արժանաւ այս ծանապարհը՝ մանաւանդ մեզմէ 40 տարի յառաջ: Փորձեր են վիթխարի ապաւանտներն ու մտեր մէջը: Բանասիրները կէս մէջքէն կապուած կանխք են ստեղծել բարձրութեանէն վար, եւ այնպէս բանեցուցեր, որով քիչ քիչ կարողացան են նախ յենարաններն եւ ապա վերջապէս ամբողջ ծանապարհս պատրաստել

ապաւանտներու մէջ: Որպէս զի անդնդին կողմէն ալ որեւէ վտանգ չպատահի, ծանապարհի եզերքին ամբողջ երկարութեան վրայ յատկապէս շինուած քարէ մեծ պատ մը կը բարձրանայ, որ շատ տեղ նշոյն իսկ վիճել կը ծածկէ մեր աչքէն: Այս ծանապարհը կը կոչուի «Բարխաթն» զաւթն, որովհետեւ շինուած է այն թուականին, երբ Բարեաւորմանի Կաւկասի փոխարքայ էր. (1857—1861):

Չառիվայրն իջնելէ ետքը Հեմ գիտեր քանի վերստ էինք գնացեր, երբ բովս նստող վրացին ձայն տուաւ ինձի: Ղրատ թմրութիւն եկեր, կէս քուն էի մտեր: Աչքերս բացի, կառքը դադարեր էր շարժելէ. ելանք գուրս: Ինչ ուրախութիւն. լաւագոյն էր: Գիշերն իր տխուր եւ թանձրամած թողը վերուցեր էր մեր վրայէն. եւ պիտի կարենայինք լոյս աչքով գիտել մեր շրջապատը. գիշերուան ծանր եւ ձանձրացուցիչ միօրինակութիւնը կը վերջանար եւ ցերեկուան կենդանի եւ բազմատեսակ պատկերներն ու տեսարանները ցոյց տուող ուրախ ժամանը կը սկսէին:

Հասեր էինք արդէն Միւր կայարանը. վերջապէս թողեր էինք Կաւկասեան գլխաւոր լեռնաշղթային միւս՝ այսինքն հիւսիսային երեսն, իր մշտտեւ ձիւնով, իր ցուրտ ու վայրենի բնութեամբն, իր ամայի եւ մառախլապատ վայրերով: Մէկտեղ վերջը հետզհետէ մեր առջեւ պիտի պարզուէր հարաւային կամ Անգր-Կաւկաս իր գեղազուարճ եւ համեմատաբար տաք բնութեամբն, պտղաբեր այգիներովն եւ մշակուած կանաչադարձ դաշտերով: Մէկտեղ կէս ծանապարհն է Տփղիսի եւ Ղազկիկաւկասի մէջ, եւ կայարանը կառուղիէն փոքր ինչ վեր է կառուցուած, ուստի հոն ելլելու համար նեղ ու երկայն քարէ սանդուղքի մը դիմացինք: Ինչ մեծ զանազանութիւն առոր եւ մեր մինչեւ. հիմայ տեսած կայարաններուն մէջ: Այստեղ անհամեմատ աւելի մաքրութիւն կը տիրէր: Ամեն տեսակ դէրուութիւն կար ծանապարհորդներուն համար. գիշերելու համար ընտիր սենեակներ մաքուր անկողններով, երկտարական զանգակով, ճոխ սեղանատու, ընդարձակ ճաշարան:

Չնայելով առաւօտեան խիստ ցրտին կայարանին վերի յարկին ելայ եւ պատշգամբն սկսայ դիտել մեր շրջապատը: Գիւմարի գետեզերքին վրայ բարձրացած սարերը ձիւնապատ եւ կոնաձեւ գագաթներովն քրանշելի տեսարան կը պարզէին աչքիս: Այստեղ դադրած էր արդէն լեռնաշղթայի միւս երեսին սանձարձակ կատաղութիւնն, այստեղ բնութիւնն՝ աւելի վիճ եւ աւելի

Հանդարտ՝ կը պտտրաստուէր կարծես հեռացընել կրմէ վայրենի երեւոյթներն եւ տեղի տալ որ մարդկային ճարտարութիւնն իր օնցին մէջ եւ իր լանջքին վզոյ պեղումներ եւ կերպարանափոխութիւններ կատարէ:

Այսպարսնին առջեւ բաց ի մերկնէն՝ 2—3 ուրիշ կառքեր ալ կային, որոնց երջանիկ ճանապարհորդները՝ նախընթաց առաւօտ Յփղիսէ կամ Վաղրիկակասէն մեկնած, այստեղ հանգիստ գիշերներ էին եւ հիմալ օր ցերեկով պիտի շարունակէին իրենց ճանապարհը, Յփղիսէն եկողը դէպ ի վեր, իսկ Վաղրիկակասէն եկողը մեզի հետ դէպ ի վար, դէպ ի Յփղիս — Այսպիսով Մէլտ՝ ռազմավերական ճանապարհին ամենէն կարեւոր միջնակայքը կը հանդիսանայ, իւր կապ ու կենդանի երկու օսարեւուն, եւ այս պատճառով ալ՝ ամենէն աւելի յաճախեալ շատ աւելի մալուր կը պահուի քան բոլոր միւս կայարանները:

Խաչքարի մարձուքէն մինչեւ Մէլտ՝ 33 վերստ էր եւ իւր 3 հազար սոթ աւելի ցած. այնպէս որ հիմալ մենք միայն 4900 սոթ բարձր էինք Եովնէ:

Հետզհետէ միջնաղ երկինքը տեղի առաւ պարզ ու պայծառ կապուսին. ամեն խաւարային նշոյլ հեռացած էր մեր հորիզոնէն, կը զգացուէր որ դիմացի լեռնագագաթման իտեւն էր արեւ-զակը: Նոյն իսկ ձիւնը հրաժեշտ տուեր էր մեզի: Բնութեան երեւոյթներուն այս մեծ փոփոխութեան բովանդակ կարեւորութիւնն ու յարգը ես միայն կրնայ գիտեալ՝ որ մեզի պէս ամբողջ դիշեր անբուն ճանապարհ՝ այսած եւ ձիւնապատ բարձունքի վրայ եւ խաւարչտին ձորերու եւ կիրճերու մէջ, թէեւ օդը ցուրտ էր դարձեալ. բայց գոնէ լըս էր եւ պարզ:

Քանի մի բաժակ թէլով տաքցած՝ մտանք դարձեալ շարժուն ծածկի տակ, եւ կառքն սկսաւ իջնելու. գործողութիւնը շարունակել, բայց զուովային անհամեմատ աւելի հարթ էր: Այժմ կը քերելք Արագվա գետակին աջ եզերքը, եւ որչափ կը յառաջանանք՝ այնչափ ալ բնութիւնն իր վայրենութիւնը թողած կը փափկանայ: Մտած ենք ընդարձակ հովտի մը մէջ՝ որու երկու կողմը թէեւ նոյնպէս սարեր կը բարձրանան, բայց ասոնք փոխանակ թանձր ձեւաւ վարագուրի խիստ անտառով են ծածկած: Միւս կողմէն, նոյն սարերու լանջքին վրայ փոքրիկ դիւղակներ կը տեսնուին. եւ փոքր ինչ աւելի յառաջանալով, մեր առջեւ արդէն կը բացուին ռոպուան մարգա-

գետիներ, մշակուած արտեր եւ ինամուած այգիներ, թէպէտ աշ շատ օրինակելի կերպով: — Մեզմ եւ հաճելի էր օդն ալ: Այս բոլորին հետ՝ հնութեան կապարանք իշխատակարաններ ալ կը գրաւեն մեր ուշադրութիւնը: Երկու հին աշտարակ, որոնք ըստ երեւութիւնն ստիի դեմ հովտն մուտքը պահպանելու համար են կառուցուած, եւ բազմաթիւ փոքրիկ եկեղեցիներ, որոնց մէջ հոգեւոր երգն անշուշտ երկար դարերէ ի վեր լռած է, այժմ կիսաւեր եւ կործանման մատնուած՝ միայն ճանապարհի տեսարաններու պէս պիտութեանը կը ծառայեն:

Հասնիք այսպէս՝ Պառնոս-փոքր կայարանն ուր փոքրիկ դադարէ ետքը՝ շարունակեցինք ճանապարհը՝ դարձեալ բնութեան նոյն տեսարաններն ունենալով մեր հանդէպ: Օդը՝ տեղոյն ցածնալուն եւ օրան յառաջանալուն շարժով սկսեր էր աւելի ջնրմութիւն ընդունել արեւուն ճառագայթներէն: Դժնապարհն այլ եւս գրեթէ զատիվայր չունի, եւ մեր վեց ձիերն աշխոյժով կը ձգեն կառքը՝ չոր ու հարթ գետնի վրայ: Մէլտէն մինչեւ Պասանաուր 18½ վերստ է, իսկ Պասանաուրէն մինչեւ Սեռնոս՝ ամենէն մեծ երկայնութիւնն է՝ 21 վերստ: Կեսօրը մօտ էր արդէն՝ երբ այս վերջին կայարանը մտանք: Այստեղ՝ առանց երկար մտածելու՝ գրաւեցինք ճաշարարի սեղաններէն մէկն եւ ձեռնարկեցինք մեր կարեւոր գործին: Այսպարսնին մէջ՝ մեզմ զատ ուրիշ ուղեւորներ ալ կային. ի մէջ այլոց՝ իմ Բաթումի Ժամութներէն՝ ճարտարագէտ (ingénieur) Բ-սկի իր դեռուտի տիկնոջ հետ: Այս պարոնն, ինչպէս ինք պատմեց, իր նորապսակ կնոջ հետ եկեր էր Յփղիս եւ քանի մի օր կենալէն վերջը՝ երբ կը պատրաստէր իր գործն Բաթումի դառնալու, ահա Հոկտ. 28ին (1895) Յփղիս-Բաթումի երկաթուղին սաստիկ անձրեւներով յորդացած գետակը ողողեցելով, իւր 50 քիլոմէր ճանապարհ եւ երկու կամուրջ ընդողորմէր քանդուեր եւ այս կերպով ամեն հաղորդակցութիւն ընդհատուէր: Այն չափ մեծ էր երկաթուղւոյն կրած աւելին, որ 2 ամսէն յառաջ հնար չկար նորոգելու, մասնաւոր կամուրջները: Ուստի Պր. Բ-սկի՝ ինչպէս շատ օւրիշ Բաթումի ուղեւորներ, համուղեւորը օր երկաթուղւոյ վրայ պէտք չէր լըս գնել, ստիպուած էին տասնպատիկ երկայն շրջան կատարել Բաթումի հասնելու համար: Յփղիսէն՝ Վաղրիկակաս կառքով, այն տեղէն Նովոռոսիսկ երկաթուղւոյն եւ Նովոռոսիսկէն ալ Բաթում նուազ. 6 ամբողջ օր՝ փոխանակ 12 օրով:

Անանուրեն բաժնուրենու՝ աւելի ուրախ արամագրութեան մէջ էինք՝ քան մինչեւ հիմայ ամբողջ ուղեւորութեան ժամանակ. որովհետեւ ինչ որ միայն ծնացեր էր Տփղիս հասնելու, և մանաւանդ որ այնուհետեւ մեր ճանապարհը յոգնեցուցիչ էր, այլ աւելի հանգարաւ, և աւելի հանգիստ, մանաւանդ ցերեկին: — Սակայն անխուսափելի կը լինէր, որ կաւկասեան լեռանց ստորոտէն բոլորովին հեռացած ժամանակ, երբ անշուշտ ընտելեան վրայ այնչափ խոսեցանք՝ գոնէ քանի մի ազգագրական տող ալ չնուրիւնէր այն լեռանց բանաւոր էակներուն:

(Ըրոսմէի.)

Վ. ՏՆԻՐԵԱՆ

ՈՍԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

Ն.

ԳՆՏՄԵԿԱՆ ՏԵԼԵԿՐԱԳՐԱԿԱՆ Զ ՍԵՆՈՆԵ ՎՐԵՑ

(Ըրոսմէի.)

6.

ԼՂ. Վատիկի խաղիւթութեան վերջին տարիները նորէն սկսած էր Հայոց երկիրը խմորելու. այս անգամ ալ խմորման պատճառ՝ ուրիշ անգամներու պէս՝ հարկերու ծանրութիւնն էր: Գժգոհներու գլուխն էր անցած Աշտու Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը. ստոր հետ միացան բազմաթիւ նախարարներ: Աբու-Ջաֆր էլ-Մուլթապըքէլ ամիրայպետը կարելի եղածին չափ խստացրեցին ետքն այն օրէնքները, զորոնք մեղանադուրութիւնը քրիստոնէից գէժ գրած էր, և Վրուսէթ Հայոց երկիրը խաւրց՝ տեղական յարաբերութեանց ծանօթանալու և հարկերը բռնութեամբ ժողովելու համար: Արուսէթ առաջին նահանգը՝ ի ծանօթացած չհասած — ուր բազարատայ պատգամաւորները զինքն ինչ — և Նմանապէս ի վասպուրական՝ գժուարութեանց հանդիպեցաւ: Գիւմարաճ նախարարները գովելու անկարող ըլլալով՝ ետ դարձաւ իրան և ամիրայպետին տեղեկութիւն տաւ, և քիչ մ'ետքը մեռաւ: Արուսէթ իւր ետ գաւառէն յաւաճ Անյայ հազարապետը «Գլուսէ» զորդին Ջօրահայէ, (չոր արարական աղբիւրները սկսած մար բազարատայ փեանն կը համարին), ապա ստապ բազարատայ վրայ խաւրած էր, իսկ շտովակի Ալայ ամիրան՝ ի վասպուրական Ալայ Աղաւի վրայ — և Վասպուրական մաս և Արմուշքի քով Աշտուայ մարդիկներէն այնպիսի յարակուսմ' մը կ'ընէ, որ իրեններէն քիչները կրցան Բեդլիի ամրոցն ապաւինիլ: Աշտու և Բազարատայ միացեալ բանակները Գլուսէ իւր բանակատեղոյն մէջ պաշարեցին, որ ծարուս յարակած էր: Հազարապետը մասամբ ծածուկ թաքստոյնը քաշուեցան և մասամբ Հա-

ճատտոնի Բաղէշ ամառը, որ Մուսն լաւ ընդունեցութիւն գտաւ և անգործ նստաւ: Այսպէս էր իրաց վիճակը 850ին վերջը:

Երկրորդ տարին քարանձ՝ նոր օտարիւն մ'եւ կաւ Գուստան, որ նախադ օտարիւնին (Արուսէթի) որդին էր: Այս անէր մեծ բանակով և Արաքսա տափանէն Աղաւի անցաւ և Արծրունեայ Արամուկերտ օտարիւնն մէջ Աշտու ստաւ պատանդներն ընդունեցաւ, իսկ Աշտու Մարգարտոն գաւառը քաշուելով իւր անէն ապահովեց: Ասիկ ետքը Գուստի Բեդլունեայ երկրէն անցնելով իսլամ գնաց, ուր Բազարատա ալ կանչուեցաւ, և եկաւ յաւաճ լով որ ինդիւր յաղթ էլք մը կ'ունենայ. սակայն չլիւթիլ զարմուկով երբեք գաւառն և ապառաժը Բարդազ տարուեցաւ և վերջէն այնտեղ թուաւորուեցաւ: Գուստի Տարանց զիւղերն աւերելէ և բնակիչներն ընկնելով նեղելէ ետքը՝ Մուշ գնաց ձմեռելու. օտարկատառայ ձմեռն մէջ ինչաւ ու ծանր զօրծերով բնակիչները շարշարեց, Բազարատայ Աշտու և Գաւիթ որդիքը հարաւակողման ինանականներուն քով փախան ու դառնէր Հազարաւայց գէժ գրգռեցին: Տիրաւոր խաղիւթէր՝ մէկ կողմանէ իրենց նախարարին գերի տարուելուն վրայ օտարիկ գաւառացած, և միւս կողմանէ աւարաւուսէթէն հրապարտած՝ հրաւեր ընդունեցան և գաշտավայրն ինչ, ու յանկարծ արարացի զօրաց և Մշոյ վրայ յարակցան: Գուստի Մշոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցին ապաւինած էր իւր անէն ապաւնելու յաւաճ: Խաղիւթէր մ'իւր աշտուն օտարիւնը յաւանքն եկեղեցւոյ գմբէթին տակ, Խաղիւթէցւոյ Տարաւորութիւնը վարձատրուեցաւ: Արարացիներէն առնուած կապառտով. իսկ սրէ ապրող Հազարացիքը օստման համ ցրտահար վաճառեցան:

851/852 ձմեռը կ'իյնայ այս գեպքերի գործը Թովման (Գար. Բ. Գլ. Ե.) օտարագրելէն ետքը՝ կը յաւելաւ Խաղիւթէցւոյ ու Մանասանեայ վրայ տեղեկութիւն մը. զոր վերջ (§ 3) արդէն յաւաճ ընկին: Բայց այս անգամ արարացի տարեգիրք ալ կ'իւր ոչ Մանասան, գէժ իսլամ կամ խաղիւթիլաւ الجوش կը յիշեն: (Հմմտ. Beládhori, էջ 211 և յաջ., Fragm. hist. éd. de Goeje, էջ 547, Tabari, Annales III. 3, էջ 140 և հն.) Ի մասնաւոր շատ կարեւոր է Բեյլագորիի խոսքը թէ խաղիւթիլաւ անուանեալ արարացու ծողու վարդն՝ որ իւր անուամբ الجوش Եւ կոչուած ինանագաւառը կը բնակի, էլ-Արթան اراتان ալ կ'անուանուի. Թ. Նեզդէլէ (ZDMG. XXXIII, էջ 165) էլ-Օրթայ اراتا (ասոր. Ortaé) ընթերցումը շատ հաւանական կը գտնէ. միայն սա տարակոյր կը մնայ թէ արամայեցի Ուրուրից իրենց Հանգիթ բնագաւառն մինչեւ Յարուն և մինչեւ Բաղէշու կողմերը Տփղիս կրնային տարածուած ըլլալ: Թեւեթու ներքի ըլլայ հեռուեալ տեղեկութիւնը յիշեցնէ, որ Տնագոյն ժամանակներէ է. (Այեկիս, Զ. 128.) *Աղաւթիս կետար կ'ընէ թէ Արտանայ ընկերը Տփղիս Արիւնէ-այ (այլ ընթերց.) Արեւնեայ մէջէն կը հոսէ կ'անցնի,» Ար-

* Vicinum Arsaniae fluere Tigrim in regione Artheno (այլ ընթ.) Claudius Caesar auctor est.